

Бунятян К. П.

ДО РЕКОНСТРУКЦІ СПОСОБУ ЖИТТЯ СКОТАРІВ СТЕПОВОЇ СМУГИ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я

Комплексний характер господарства за провідної ролі скотарства вимагає визнання рухливого способу життя скотарів Припонтійських степів за доби енеоліту — ранньої бронзи.

Добу ранніх кочовиків зазвичай співвідносять з раннім залізним віком, найдавніші пам'ятки якого у Північнопричорноморських степах репрезентовано похованнями чорногорівсько-новочеркаського зразка. Проте одні дослідники, а з ними і я [1], формування цього феномену пов'язують із заключною порою доби бронзи, інші ж розглядають кочівництво як явище, що виникло у степовій смузі України разом із утвердженням тут відтворювального господарства, тобто за енеоліту. Це та розбіжності загалом у трактуванні способу життя мешканців степу за доби енеоліту — ранньої бронзи спонукає звернутися до цієї теми.

Одними з перших до неї звернулися дослідники Михайлівського поселення, від яких веде початок погляд на існування у степу двох господарчих систем, зокрема за пізньоямної культури. Треба сказати, що погляди дослідників не відзначаються послідовністю, і, схоже, на заваді стала сама Михайлівка III. На їхню думку, «загальний вигляд, оборонні споруди, типи жител, товщина й насиченість знахідками культурного шару — цілком переконує в тому, що воно залишене осілим населенням, яке жило на одному місці протягом тривалого часу. Про це свідчить і той факт, що в економіці населення досить значне місце займало рибальство й землеробство». Далі. «Можна гадати, що частина населення, набув, основна, вела осілий спосіб життя, *займаючись приселищним скотарством* (виділено мною.— К. Б.), землеробством, рибальством і різними промислами». Саме групами населення, «*які вели осілий спосіб життя і *займалися скотарством в його відгінних формах* (виділено мною.— К. Б.) та землеробством*», полишені ґрунтові могильники [2].

Такий висновок суперечить визнанню другорядної, допоміжної ролі землеробства [3] та тому, що, саме виходячи з провідної ролі скотарства, з пізньоямною культурою дослідники пов'язували виникнення нових форм скотарства — відгінного або напівкочового і навіть кочового, зазначаючи, що поблизу Михайлівського посе-

лення не можна було прогнати значну кількість худоби. Свідчення рухливого способу життя вони вбачали в численних курганах і невеликих сезонних стійбищах. Тому пов'язували це поселення із захистом худоби та людей [4].

Щоб узгодити два протилежних висновки, дослідники визнають співіснування на поселенні «двох форм або типів скотарства: осілого і напівкочового», виходячи з пояснення — відгінного. «У цьому плані, мабуть, і слід оцінювати господарство Михайлівського поселення. При такому розумінні способів життя ямних племен на Нижньому Подніпров'ї знаходить пояснення і наявність тут двох типів поховальних споруд: плоских могильників, розміщених поблизу поселень, і курганів, розкиданих по степу, віддалених від місць проживання. Перші були залишені осілим населенням, другі — кочовиками-пастухами» [5].

Таким чином, правильно визначивши сутність господарства пізньоямної культури, здається, дослідники розгубилися перед фактом наявності стаціонарного поселення, яке зазвичай асоціюється з осілим способом життя. Щоб вийти з цієї ситуації, вони «оселили» на ньому представників різних традицій — від осілих землеробів-скотарів до напівкочових та кочових скотарів. Причому відгінний тип скотарства пов'язувався то з осілим, то з напівкочовим способом життя. Ця ситуація (наявність стаціонарного поселення з фауною, де переважає ВРХ) стала ключовою, а разом з тим і нездоланною на шляху відтворення способу життя степових мешканців, який зазвичай і надалі реконструювали у двох моделях.

Якщо дослідники Михайлівського поселення пов'язували виникнення рухливих форм скотарства з пізньоямною культурою, то М. Я. Мерперт відносив це до ранішого часу, що пов'язано з його концепцією про час та місце формування ямної спільноти і її поширення на інші території. На його думку, ямна культурно-історична область оформилася в процесі освоєння степів між Уралом та Доном на ґрунті вівчарства і

рухливого (кочового й напівкочового) способу життя. Проте у процесі заселення давньоюмною людністю наших степів сталася диференціація господарчої діяльності: опанування хліборобством призвело до осідання частини скотарів у долинах річок і формування господарства осілих землеробів з розвиненим і продуктивним хліборобством та придомним скотарством, орієнтованим на розведення ВРХ [6]. Натомість населення відкритих степів, що орієнтувалося на вівчарство, вело напівкочовий та кочовий способи життя. Існування цих способів життя дослідник ілюстрував матеріалами Поволжя, вважаючи, що концентрація ямних пам'яток в Україні у долинах річок зумовлена ретельнішою дослідженістю цього регіону у порівнянні з вододілами [7], хоча міркування щодо зміни господарства підкріплено зміною фауністичного комплексу — на енеолітичних поселеннях переважає ДРХ (нижній шар Михайлівки, Середній Стіг II, усатівські пам'ятки), а на пізньоюмною — ВРХ.

Але, як і дослідники Михайлівки, М. Я. Мерперт не схильний був однозначно інтерпретувати ямні поселення нашої території. Розглядаючи їх як осередки осілості, він вважав, що вони, зокрема Михайлівна III, були місцем мешкання і осілого, і напівкочового населення, котре полишало його на якийсь час зі стадами, а потім знову верталася [8]. Виходить, що там проживали осілі хлібороби-скотарі і напівкочовики, які практикували відгін. Чи мали останні причетність до землеробства, не зрозуміло.

Схожих поглядів дотримувався і В. М. Даниленко. На його думку, початок енеоліту було позначено переходом від приселищного напівосілого скотарства (що то за тип, не зрозуміло) сурьсько-дніпровської і азово-дніпровської культур до пастушого кочового у носіїв ямної культури, основні фази розвитку якої дослідник відносив до енеоліту. Свідченням саме кочового способу життя є невеликі сезонні стійбища з незначними культурними накопиченнями чигиринсько-квітянської (першої) фази ямної культури [9]. Щоправда, це суперечить характеристиці наступного періоду (середньостогівського), коли пастуша форма «помітно зміцнилася та втратила попередній землеробський наліт», що проявилася, зокрема, у повному зникненні серпів [10]. У цьому неабияку роль відіграло приручення коня та виникнення вершництва у Передкавказзі, яке й стало передумовою формування кочового вівчарства у носіїв т. зв. Азово-Чорноморської лінії розвитку, з одного боку, і спеціалізованого конярства ямної лінії — з іншого [11]. Зокрема, кочівницькими він вважав поховання з конеголовими скіпетрами [12], які тепер відносять до найдавніших пам'яток степу. Трансфор-

мація єдиної господарчої системи сталася з подальшим розвитком скотарства — його спеціалізацією і накопиченням худоби, що спричинило майнову та соціальну диференціацію ямного населення і вилилося в різні способи життя соціальної верхівки («оплоту племінної організації») та рядових общинників. «Оплот» і провідні пастуші общини мешкали в укріплених поселеннях на зразок Михайлівки III і якоюсь мірою були пов'язані із землеробством, отож частково (!) вели осілий спосіб життя. Рядові ж общинники кочували разом з худобою [13].

Як бачимо, ідею про формування двох напрямів господарства було спровоковано відкриттям Михайлівського поселення. Однак В. П. Шиллов, обстоюючи ідею детермінованості господарства, а відтак і способу життя, від умов існування, звернув увагу на вкрай низьку роль землеробства у степу. Тому першу модель назвав осілими скотарями долин, які в умовах різнотрав'я орієнтувалися на розведення ВРХ (Михайлівна III тощо), другу — кочовими вівчарями глибинного степу — полинних формацій, репрезентовану похованнями [14] (середньостогівської моделі я не торкаюсь, оскільки вона тяжіє до лісостепу). Зауваження щодо землеробства було цілком слушним. Але привертає увагу те, що у цьому випадку, власне, інших моделей і не могло бути — дослідник потрапив у сплетені ним же тенета географічного детермінізму. Адже виділення моделі осілих скотарів є нонсенсом.

Але несподівано цей тип скотарства виринув у Н. І. Шишліної, щоправда, у незвичній системі причинних зв'язків. Вказавши на значну кількість стаціонарних поселень і велику роль землеробства у західній «ойкумені» ямної культури, дослідниця, здавалося б, мала зробити висновок про землеробсько-скотарський характер господарства й осілий спосіб життя. Однак виявляється, що рухливий спосіб життя стимулював тут осіле пастуше скотарство з переважаанням ВРХ у стаді [15]. Міркування це є незрозумілим.

Хоча ідея про співіснування у степу двох моделей господарства починаючи з доби енеоліту і не знайшла повного визнання в українських дослідників, проте все ж заповонила їхні думки. Напевне, завдяки їй одна з дослідників Михайлівки — О. Г. Шапошникова — екстраполювала їх і на нижньомихайлівську культуру (Азово-Чорноморська лінія, за В. М. Даниленком). Орієнтуючись на локалізацію поселень, наявність зернотерок і склад фауни, дослідниця пише: «У розвитку господарства Нижньої Михайлівки простежуються дві тенденції: перша, пов'язана з твердою осілістю, чому відповідає характер культури, і друга, пов'язана зі специфічним рухливим скотарством, що ґрунтувалося на

розведенні дрібної рогатої худоби» [16]. Знову населення з різними господарчими системами сусідить на одному поселенні, до того ж — вкрай невеличкому.

Розвиваючи ідею В. П. Шилова, М. М. Чердниченко вніс суттєві корективи до моделей господарства. Вони визначалися такими вихідними міркуваннями. 1. Екологія степів та екстенсивний спосіб утримання худоби (на пасовиськах) вимагали кочової форми скотарства, під якою дослідник розумів відгін. 2. Цей тип скотарства міг виникнути за умови певного рівня розвитку сусідніх землеробських общин, які мали забезпечити хлібом і себе, і скотарів. Це сталося із впровадженням орного землеробства. 3. Саме енеоліт демонструє це зрушення, відтак відгінне скотарство, орне землеробство і колісний транспорт — явища одного порядку. 4. У степу проблема хліба розв'язувалася «заняттям скотарів землеробством, і тоді виникла проблема внутрішньої взаємодії між землеробськими й скотарськими общинами» [17].

Спираючись на ці міркування, час виникнення рухливого скотарства у степу дослідник датує енеолітом, коли з'являються перші кургани та стійбища і функціонують стаціонарні поселення (Михайлівка, Середній Стіг). У межах ГКТ, що ґрунтувався на розведенні ВРХ і землеробстві та був прилеглий до долин річок і багатих пасовиськ, одна частина населення мала займатися землеробством, а інша — відгінним скотарством. Перші мешкали на великих стаціонарних поселеннях; «основна частина скотарських сімей» теж жила на таких поселеннях, окремі ж сім'ї і пастухи — на стійбищах. Спеціалізація общин визначалася екологічним середовищем і спричинила розбіжності у поховальному обряді (відповідно ґрунтові й курганні могильники) і різні темпи їхнього розвитку (скотарі розвивалися динамічніше). Цей ГКТ проіснував аж до скіфів включно. У цьому й проявлявся такий необхідний для кочовиків симбіоз із землеробським населенням.

Деяко пізніше в глибині степу виник інший ГКТ — землеробів-вівчарів, що вели рухливіший спосіб життя, спричинений чи то розведенням овець, чи то гіршою родючістю землі [18].

Стосовно цієї реконструкції зазначимо, що вона: 1) ґрунтується переважно на логічних міркуваннях; 2) логіка ця доволі дивна, оскільки наймовірним було б припустити існування у Старому Світі суто землеробських общин, а тим паче в степу, як і общин, що практикували відгінне скотарство і основна частина яких мешкала на великих стаціонарних поселеннях, не займаючись землеробством; 3) якщо навіть таке було б можливим, то в межах першого ГКТ має

йтися про два — осілих землеробів і землеробів-скотарів з осіло-рухливим способом життя. Адже відгінне скотарство передбачає землеробство і не є кочовим, а це усуває залежність одних общин від інших; 4) не можна погодитися і з визначенням першого ГКТ як давнішого, оскільки він начебто виник на місцевому ґрунті завдяки прирученню ВРХ; 5) необґрунтованим є розширення меж дії цих моделей аж до скіфського часу включно; 6) використання поняття ГКТ до цих моделей суперечить віднесенню пам'яток до однієї культури.

Ю. Я. Рассмакін [19] розглядає енеоліт як час формування в степу спеціалізованого скотарства і рухливого способу життя, хоча перехід до рухливості не був поголовним, а спосіб життя колективів дещо різнився: від осілого у північній смузі та долині Дніпра до осіло-рухливого чи рухливо-осілого у південній. Найбільш рухливий спосіб життя, на його думку, вело населення нижньомихайлівської АК. Приблизно таку ж ситуацію він припускає і для ямної культури (осілість мешканців долин Дніпра), хоча вказує на загальне зростання рухливості за цього часу. Це спричинило розвиток перегінного скотарства, що створило умови для становлення напівкочового способу життя, детермінованого збільшенням населення, зникненням трипільців і технологічними новаціями.

Ідею про формування у степу за енеоліту двох ГКТ — з пріоритетом землеробства чи скотарства (та, відповідно, осілого й кочового способів життя) обстоюють й інші: для Північно-Західного Надчорномор'я (і ширше) — В. Г. Кушнір, а для Подніпров'я — Д. Л. Тесленко, котрий, погоджуючись з ГКТ, виділеними В. П. Шиловим, змістив акценти щодо їхньої локалізації. Напівкочових (чи навіть кочових) скотарів він пов'язує з південною степовою та напівпустельною смугами, а землеробів-пастухів — з північностеповою [20].

Але існує й інша точка зору. Так, І. О. Післарій відрив від привласнювальних форм діяльності і перехід до скотарства відносить до пізнього енеоліту, коли воно ще не набуло спеціалізованих форм і було пов'язано з осілістю, на що вказують кістки свині на деяких поселеннях, а відтак орієнтувалося на розведення кіз. За доби ранньої бронзи осілий спосіб життя змінюється на рухливий (кочовий і напівкочовий), відтак козівництво заступає вівчарство, на що вказують зібрані В. П. Шиловим матеріали з Поволжя [21].

Відштовхуючись від комплексного характеру господарства енеолітичного населення Північного Надчорномор'я, засвідченого «численними стаціонарними поселеннями», землеробськими

знарядями і кістками свині, О. Ю. Кузьміна визначає спосіб його життя теж як осілий (з чим погодився і Ю. Я. Рассамакін), а формування спеціалізованого скотарства та «відгінних і напівкочових способів його ведення» дослідниця пов'язує з ямною культурою. Проте це не стосується наших степів, де господарство лишалося комплексним, а землеробство продовжувало відігравати суттєву роль, на що вказує наявність поселень і склад худоби [22].

Як бачимо, на сьогодні немає навіть приблизної єдності думок щодо способу життя степових мешканців за доби енеоліту — ранньої бронзи. Більшість дослідників, за певних розходжень у деталях, схильна до визнання двох моделей, орієнтованих на осілість і рухливість. Проте розгорненого обґрунтування вони не мають, через що висловлені непевно і суперечливо: і осілість постає не зовсім осілістю, і рухливість була не тією, яку б можна назвати кочівництвом. Поряд з цим існує думка про однакитний спосіб життя, причому протилежний, — рухливий чи осілий. Це вказує не лише на складність проблеми, а схоже, й на нестачу фактів. Не беручись за розв'язання цієї проблеми, звернемо увагу на деякі моменти.

Більшість дослідників дотримуються точки зору, що господарство те було комплексним за провідної ролі скотарства. З цієї точки зору думку О. Г. Шапошникової, висловлену стосовно ямної культури, можна поширити на увесь енеоліт: «За локальних особливостей розвитку господарства загальний напрям, в якому скотарство займало провідну роль, був єдиним» [23]. Це неминуче вимагає визнання якихось форм рухливості, оскільки скотарство було зорієнтоване на випас. Через це класичного осілого способу життя у степу не існувало. Адаже останній передбачав розвинене землеробство, котре унеможлилювалося через примітивну оснащеність та специфіку ґрунтів. Для енеоліту поки що не відкрито стаціонарних осередків осілості. Щонайбільше може йтися про поселення, на які навідувалися з року в рік, тобто стійбища, на що вказують незначні накопичення, змішаність матеріалів, а нерідко й розташування — на островах чи у заплавах, які затоплювалися напровесні. Через це один із висновків О. Г. Шапошникової, а саме, що відсутність поселень вказує на пастуший побут [24], заслуговує на увагу.

Змішаність матеріалів вимагає критичнішого ставлення до фауністичних решток, зокрема кісток свині. Нагадаймо, що останніх у нижніх шарах Михайлівки виявлено дуже мало, і дослідники наголошували на можливості похибки через наявність кісток і диких свиней [25]. Та навіть твердо встановлена наявність кісток свині

не перечить рухливому способу життя, оскільки за відгінного чи перегінного скотарства якась частина общини лишається на поселенні.

На рухливий спосіб життя вказує й тотальне переважаюче поховальних пам'яток. На думку фахівців, деякі степові АК репрезентовано лише ними. Стосовно новоданилівської АК Д. Я. Телегін пише: «Поки що не відомо жодного поселення, котре б у культурно-хронологічному плані відповідало курганним і безкурганним могильникам новоданилівського типу. Мабуть, носії культури цього типу вели доволі рухливий спосіб життя і якихось постійних поселень не заснували» [26]. Це ж стосується постмаріупольської АК [27]. Перегляд цих АК Ю. Я. Рассамакіним та Н. С. Котовою [28] і спроби зв'язати поховання й поселення в єдиних АК не змінюють ситуацію, оскільки і в цьому випадку йдеться про поодинокі стійбища, як і для інших АК — нижньомихайлівської та ранньоямної. Виразними щодо останніх є Михайлівка I і II. Більшість поселень ямної культури, до яких апелюють дослідники, теж стійбища. На сьогодні відомо лише два стаціонарних поселення — Михайлівка III і Скеля-Каменоломня (?). Очевидно, функція їх ще вимагає осмислення, оскільки вони найменшою мірою відбивають потяг цього населення до землеробства й осілості. Ю. В. Болтрик звернув увагу, що Михайлівське поселення контролювало одну з найдавніших переправ через Дніпро [29], а це, напевне, стало особливо актуальним у зв'язку зі зростанням чисельності населення чи появою катакомбного населення. На якусь нестандартну ситуацію вказує й друге укріплене поселення — Скеля-Каменоломня, розташоване на високому гранітному останці, який напровесні перетворювався на острів. У Північно-Західному Надчорномор'ї поселень немає, що й стало підґрунтям для визначення ямного населення як кочового [30]. У Побужжі й Поінгуллі відомі лише декілька стійбищ [31].

Таким чином, не заперечуючи варіацій господарчої діяльності, а відтак і способів життя, має йтися про варіабельність рухливості. Але чи досягла рухливість того стану, який можна назвати кочовим способом життя? Відповідь на це питання непросте.

До цього схилає диспропорція між побутовими і поховальними пам'ятками, незбігання території їхнього поширення (поховальні пам'ятки охоплюють більшу територію), а також вкрай мала кількість та характер поселень (стійбищ). Михайлівка III є винятком і при всьому її значенні не відбиває сутності ямного населення як осілого. Ці риси, безумовно, наближають енеолітичне та ямне населення до кочовиків. Виходя-

чи з якоюсь мірою схожої ситуації, С. В. Богданов вважає, що саме кочовики доби енеоліту — ранньої бронзи розпочинають історію пастуших культур у Волзько-Уральських степах [32], що перегукується з поглядами В. М. Даниленка та М. Я. Мерперта. І все ж населення українських степів, напевне, називати кочовиками не слід. По-перше, рухливість ця була обмеженою з точки зору її динаміки та освоєного у межах річного господарчого циклу простору. На це вказують переважно ґрунтові поховання новоданилівського зразка, що інколи утворюють могильники [33]. Прикметно, що і з поширенням курганного обряду традиція ґрунтових могильників ще досить довго не зникає. Маються на увазі могильники, що виникали за принципом ґрунтових, але зі здійсненням якогось поховання перекриті насипом. Вони притаманні постмаріупольській (квітянській), нижньомихайлівській, репінській АК і т. зв. дніпро-бузькій групі [34]. Хоча ця традиція зникає у ямній культурі, її з попереднім часом пов'язує локалізація поховань — головним чином, уздовж річок та балок, насиченість курганів похованнями. Відтак за енеоліту та найранішої пори бронзового віку (ямна культура)

глибинний степ активно не було освоєно, на чому наголошували дослідники [35].

Не виключено, що одним із стримуючих рухливість чинників було комплексне господарство, яке передбачало й заняття хліборобством. Адже навряд чи трипільське населення могло забезпечити степ хлібом. Однак землеробство не сягло тієї ваги, щоб спричинити появу стаціонарних осередків осілості. Через це говорити про відгінне класичне скотарство не доводиться. Адже воно передбачає доволі значну питому вагу землеробства і базові поселення. Можливо, деякі із стійбищ виконували схожу функцію, виходячи з наявності кісток свиней (?). Заняття землеробством, турбота про зимівлю та багатство заплав (звірі, птахи, риба, сіно) змушували населення триматися їх. Власне і подальший розвиток господарства степового населення, а саме поступове нарощування землеробства впродовж доби бронзи [36], показує, що кочівництво тоді не мало перспектив. Таким чином, цей спосіб життя можна означити терміном «пасторалізм», що, зрозуміло, не вивільняє від розкриття конкретних форм функціонування спільнот у синхронному й діахронному аспектах.

1. Бунятян К. П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї // *Магістеріум*. — Вип. 6. — К.: Стило, 2001. — С. 101–105.
2. Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К.: Академія наук УРСР, 1962. — С. 176, 178, 167.
3. Там само. — С. 173, 175, 203.
4. Там само. — С. 4–5, 49, 173, 176–178.
5. Там само. — С. 178.
6. Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М.: Наука, 1974. — С. 101–107, 116–117.
7. Там само. — С. 111–113, прим. 42.
8. Там само. — С. 117.
9. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К.: Наук, думка, 1974. — С. 40, 62–64.
10. Там само. — С. 67.
11. Там само. — С. 91–92, 113.
12. Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // *Археологія*. — 1972. — Вип. 6. — С. 18–19.
13. Даниленко В. Н. Вказ. праця. — С. 76–77.
14. Шилов В. П. Модели скотоводческих хозяйств степной области Евразии в эпоху энеолита и ранней бронзы // *СА*. — 1975. — № 1. — С. 14–15.
15. Шишлина Н. И. Кочевники эпохи бронзы Евразийских степей: сезонные перекочевки или миграции? // *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы*. — Тез. конф. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 83–84.
16. Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа // *Археология Украинской ССР*. — Т. 1. — К.: Наук, думка, 1985. — С. 329.
17. Чередишченко Н. Н. Скотоводство степных племен Причерноморья в эпоху энеолита — ранней бронзы // *Хозяйство древнего населения Украины*. — К., 1995. — С. 76.
18. Там само. — С. 83–88.
19. Рассмакин Ю. Я. Світ скотарів // *Давня історія України*. — К.: Наук, думка, 1997. — С. 273–301.
20. Кушнір В. Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства. — Одеса, 1999. — 201 с; *Тесленко Д. Л.* До питання про регіональні особливості пам'яток степової України // *Мат-ли міжн. арх. конф. «Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)»*. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 66–68.
21. Писларий И. А. Животноводство населения в эпоху бронзы степной Украины // *Хозяйство древнего населения Украины*. — К., 1995. — С. 54–55, 66, 70.
22. Кузьмина Е. Е. Экология степей Евразии и проблема происхождения номадизма // *ВДИ*. — 1996. — № 2. — С. 84–85; То же // *ВДИ*. — 1997. — № 2. — С. 82–83, 93.
23. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность // *Археология Украинской ССР*. — Т. 1. — К.: Наук, думка, 1985. — С. 350.
24. Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. — К.: Наук, думка, 1987. — С. 3.
25. Бібікова В. І, Шевченко А. І. Фауна Михайлівського поселення. Додаток до: *Лагодівська О. Ф. та ін.* Вказ. праця. — С. 239, прим. 26.
26. Телезін Д. Я. Памятники Новоданиловского типа // *Археология Украинской ССР*. — Т. 1. — К.: Наук, думка, 1985. — С. 318; див. також: *Телезін Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.* Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганськ: Шлях, 2001. — С. 60–61.
27. Ковалева И. Ф. Этнокультурная ситуация в Северостепном Приднепровье IV — первой половины III тыс. до н.э. // *Мат-ли міжн. арх. конф. «Етнічна історія та культура населення Степу й Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)»*. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 31–35.
28. Рассмакин Ю. Я. Вказ. праця і ін.; *Санжаров С. Н., Бритюк А. А., Котова С. И., Черных Е. А.* Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганськ: ВНУ, 2000. — С. 88.

29. Болтрик Ю. В. Переправы Нижнего Днепра в скифское время // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б. Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 46.
30. Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП. — Вып. 6. — Одесса, 1970. — С. 107.
31. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наук, думка, 1986. — С. 8, 50.
32. Богданов С. В. Проблемы формирования древнейших курганных культур востока Южнорусских степей // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. — Орск: Ин-т евразийских исследований, 2000. — С. 12.
33. Зведення див.: Телегин Д. Я. и др. Вказ. праця — С. 64—108.
34. Див., напр.: Николова А. В., Рассамкин Ю. Я. О позднэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56; Евдокимов Г. Л., Рассамкин Ю. Я. Два позднэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К.: Наук, думка, 1988. — С. 79—92.
35. Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця. — С. 177; Отроценко В. В., Болтрик Ю. В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К.: Наук, думка, 1982. — С. 38—46; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск: ДГУ, 1984. — С. 10.
36. Буятян К. П. Напрямки господарчої діяльності населення Причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. — Луганськ: Шлях, 2001. — С. 76—84.

К. Р. Bunyatyan

CONCERNING THE RECONSTRUCTION OF THE WAY OF LIFE OF CATTLE-BREEDERS OF THE STEPPE ZONE OF THE NORTHERN BLACK SEA AREA

Despite the thought that reconstruction of the way of life of the ancient societies is the first and simple, to some extent, stage of reconstructions in archaeology, the literature review on this problem, especially concerning the reconstruction of the way of life of the steppe zone cattle-breeders, shows the dissociation of the viewpoints and the existence of the opposite ones. The comparison of the different points of view and the review of the archaeological sources enable the limitation of the variations on the ways of life with the mobile one. Though in specifying of the notion the author is not inclined to define it as nomadic, paying attention to the complex character of the economy and limitation of mobility.